

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

u

4

80^e jaargang

2007

Het nieuwe Geldmuseum,
het gebouw en de collecties

Wat de Denen begin 11e eeuw
te zoeken hadden in Utrecht

Anthony Grolman, tekenend stadschroniqueur

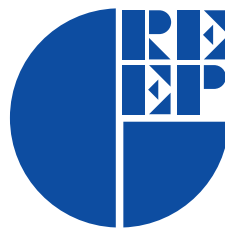
hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

WALTMANN. HISTORISCH GEZIEN EEN VAN DE EERSTEN.

Maar vooral ook degelijk, betrouwbaar, vakkundig, uiterst actief en meer dan 115 jaar volledig ingespeeld op onroerend goed in Utrecht en regio.

Eeuwig, en altijd actief in vastgoed

Maliesingel 18
Postbus 349
3500 AH Utrecht
Tel. 030 - 231 30 35
Fax 030 - 231 23 74
www.waltmann.nl
info@waltmann.nl

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Workum
Zeist

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
mail@jurriensbouw.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

90 / 92 **Harmonieus samengaan van collecties en functies**

In het pas geopende Geldmuseum ('s Rijks Munt) zijn niet alleen de functies van museum en Munt behouden, maar zijn drie collecties uit drie plaatsen bijeengebracht in een gebouw dat weer recht doet aan zijn oude indeling én aan zijn nieuwe functies.

96 **Denen voor de poorten van Utrecht**

Volgens de mythe was er begin 11e eeuw sprake van een verwoestende Noormannen-aanval toen de Denen naar Tiel en Utrecht voeren. Een kritische analyse van de bronnen leert dat daar geen sprake van was en dat de motieven van de Denen om de Lek af te varen heel andere waren.

104 **Chroniqueur in tekeningen**

Anthony Grolman (1843-1926) was niet alleen een vooraanstaand lid van Genootschap Kunstliefde en een belangrijk landschapsschilder, hij was - misschien wel voor alles - een belangrijk tekenaar van stadsgezichten die het veranderende aanzicht van Utrecht eind 19e eeuw vastlegde.

>Inhoud

	88	<i>Literatuursignalement</i>
<i>Manon van der Wiel</i>	89	<i>20e-eeuwse architectuur thema van Monumentendag</i>
<i>Christel Schollaardt en Cees ten Thije</i>	90	<i>Van muntverzameling tot Geldmuseum Het nieuwe Geldmuseum 1: de collecties</i>
<i>Carien de Boer-van Hoogevest</i>	92	<i>De gulden middenweg tussen oud en nieuw, open en gesloten Het nieuwe Geldmuseum 2: het gebouw</i>
<i>Luit van der Tuuk</i>	96	<i>Denen voor de poorten van Utrecht</i>
<i>Bettina van Santen</i>	102	<i>Utrecht, stad van vele verschillende stenen Boekbespreking</i>
<i>Jetty Krijnen</i>	104	<i>Anthony Grolman (1843-1926): bevlogen tekenaar van stadsgezichten Serie 200 jaar Genootschap Kunstliefde 4</i>
	108	<i>Agenda en berichten</i>

Literatuursignalement

LENY JURRITSMA, HET UTRECHTS ARCHIEF

Sint Jozef Kerk Achterveld. Een monument voor de toekomst / door Annelies Barendrecht; eindred. Boekencommissie RK Parochie Sint Jozef Achterveld; fotogr. Janus Visser e.a. Barneveld: BDU, 2006. 48 p. ISBN 90 8788 006 5; € 12,50 Het ontstaan van de rooms-katholieke Sint Joseph-parochie in Achterveld en de totstandkoming van het kerkgebouw. Met beschrijving en afbeeldingen van interieur en religieuze kerkschatten.

Werkspoor Utrecht - Zuilen. Deel I trams en treinen / W. van Scharenburg. Utrecht: Wim van Scharenburg, 2007. 263 p. ISBN 978 90 80699755; € 25,00 (verkrijgbaar bij Uurwerkboetiek Wim & Toos, Amsterdamsestraatweg 559, Zuilen).

Een beeld van het bedrijf Werkspoor dat de geschiedenis van de gemeente Zuilen voor een groot deel bepaalde. Dit eerste deel handelt hoofdzakelijk over de trams en treinen die Werkspoor Utrecht maakte. Hierbij komen ook de 'Argentijnse order' en de TEE-treinstellen aan de orde.

Rhenen, kruispunt van dialecten / Werkgroep Rhenens Dialect; [onder red. van Ad J. de Jong en Willem H. Strous]. Rhenen: Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o., 2007. 176 p. (Historische Heuvelrug-Reeks 12). ISBN 978 90 80028685

Woordenlijst van het Rhenens dialect met inleidend een beschrijving van grammatica, schrijfwijze en uitspraak. Het boek is aangevuld met anekdotes in het dialect en niet eerder gepubliceerde foto's.

Vestingsteden onder vuur. Wandelen langs de Oude Hollandse Waterlinie / Lenny Feis en Harm Hoogendoorn. [z.p.]: Stichting Groene Hart, 2007. 80 p. ISBN 978 90 64698354; € 8,95 (verkrijgbaar bij Stichting Groene Hart en via internet: www.recreatie-inspiratiewinkel.nl)

Geschiedenis van de steden en forten gelegen binnen de Hollandse Waterlinie, met beschrijving van een wandelroute langs de vestingdriehoek Gorinchem-Woudrichem, Schoonhoven, Nieuwpoort, Oudewater en Woerden en in de Vechtstreek.

Een ereschuld. Gedenkboek Oudewaterse oorlogsslachtoffers / samengest. door Theo Pollemans. 4e dr. [Oudewater]: Stichting Eerbetoon Omgekomen Oorlogsslachtoffers Oudewater; Gemeentebestuur Oudewater, 2007. 78 p. Met lijsten van namen. ISBN 90 9019441 X; € 7,50 (verkrijgbaar bij de Readshop in Oudewater, tel. 0348-564270) Beschrijving van de gebeurtenissen en hun achtergronden in de gemeente Oudewater tijdens mobilisatie, bezetting en bevrijding.

Vechten voor vrijheid. Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug / Loek Caspers; eindred. Ria van der Eerden en Joop Alberts. Hilversum: Verloren, 2007. 312 p. ISBN 978 90 6550 987 1; € 19,95 Beschrijving van de belangrijkste gebeurtenissen uit 1940-1945 in Amerongen, Doorn, Driebergen, Langbroek, Leersum, Maarn, Maarsbergen, Overburg en Rijsenburg. De auteur heeft hiervoor veel oud-verzetssrijders geïnterviewd.

Gerard Doustraat 100 jaar 1907-2007 / Gery Gorter e.a. [interviews Gery Gorter en Antje Oldenburg; beeld- en eindred. Henk Ketner en Joyce Pennings]. Utrecht: H. Ketner e.a., 2007. 78 p. Uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Gerard Doustraat te Utrecht in 2007. Verhalen van bewoners van het eerste uur, oud- en huidige bewoners van de Gerard Doustraat in Utrecht, voorafgegaan door de ontstaansgeschiedenis van de straat. Tevens wordt hierbij de stadsuitbreiding vanaf eind 19e eeuw beschreven.

Utrecht / tekst Bartho Hendriksen; fotogr. George Burggraaff e.a.; ill. Jan Egas e.a.; cartogr. TiekstraMedia. Houten: Van Reemst, 2007. 256 p. (Capitool Reisgidsen). ISBN 978 90 410 2671 2; € 24,90 Gids voor de reiziger met gedetailleerde informatie over Utrecht-stad, Kromme Rijn en Lek, Hollandse IJssel en Lopikerwaard, Vecht en Plassengebied, Gelderse Vallei en Eemland en de Utrechtse Heuvelrug. Met beschrijving van de cultuurhistorie van de Utrechtse steden en (opengewerkte) tekeningen en plattegronden van de belangrijkste bezienswaardigheden.

Op de overgang van hoog naar laag. Historie en natuur op de grens van de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei / Wim Schipper. Barneveld: BDU, 2007. 104 p. De voor deze uitgave bewerkte en geïllustreerde hoofdstukken zijn eerder verschenen in de regionale nieuwsbladen van de BDU. ISBN 978 90 8788 010 1; € 12,00 Beschrijving van natuur en historie van een aantal onderling verschillende natuurgebieden op de grens van de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei. Enkele natuurgebieden maken tevens deel uit van een landgoed.

De groeten uit Oudewater / Wijnke Kwakernaak-van Oudenallen. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro Holland, 2007. 144 p. ISBN 978 90 6469 837 8; € 19,50 verkrijgbaar bij de boekhandel in Oudewater. Ansichten en foto's uit de privéverzameling van de auteur geven in combinatie met de beschrijvingen een levendig beeld van Oudewater in de 20e eeuw.

20e-eeuwse architectuur thema van Monumentendag

De Villa Jongerius aan de Kanaalweg. Foto: Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Utrecht

Zaterdag 8 september worden weer de deuren van een groot aantal monumenten voor het publiek geopend. Thema van de Open Monumentendag 2007 is de 20e-eeuwse bouwkunst.

MANON VAN DER WIEL

In de binnenstad van Utrecht is dit jaar de openstelling van HGB III, 'de Inktpot' (1918), aan het Moreelsepark heel bijzonder. Daarnaast is er een wandelroute uitgezet die behalve langs de opengestelde monumenten ook voert langs bijzondere 20e-eeuwse gevels. Als ieder jaar zijn er Gildegidsen die u door de stad kunnen begeleiden. Diverse aan de cultuurhistorie gelieerde initiatieven presenteren zich in de Pandhof van de Domkerk. 20e-eeuwse architectuur is in Utrecht natuurlijk eerder te vinden buiten dan in de binnenstad. Daarom is er veel aandacht voor enkele bijzondere wijken. De wijk Noord-West (Pijlsweerd, Ondiep en Zuilen) is in de vorige eeuw ontstaan en gegroeid. Een busroute met gids of een

fietsroute door Noordwest bieden achtergrondinformatie over dit deel van Utrecht. Daarnaast is een aantal karakteristieke 20e-eeuwse monumenten een bezoek waard, zoals het gebouw van het Apostolisch Genootschap aan de Margrietstraat (1957) en het Lumax-complex aan de Ondiep Zuidzijde (1917). In samenwerking met verschillende organisaties, actief in Noordwest, wordt een uitgebreid (cultureel) programma aangeboden, zoals voorstellingen van het Stut Theater in Ondiep, openstelling van het Museum van Zuilen, optredens en rondleidingen.

Villa Jongerius

Met het moderne bouwen als thema kan het Utrechtse UNESCO-monument echter niet ontbreken: het Rietveld-

Schröderhuis. Hier bevindt zich het start- of eindpunt van een highlights-fietsroute. Op deze route zijn ondermeer Villa Jongerius aan de Kanaalweg (1938) en het pas heropende Geldmuseum aan de Leidseweg (1908) opengesteld. Op de route bevinden zich in het kader van het thema meer interessante gebouwen, die vanzelfsprekend ook incidenteel te bezoeken zijn, los van de uitgezette toer. In Vleuten-De Meern Haarzuilens wordt het thema aangegrepen om de 20e eeuw onder de aandacht te brengen met wandelingen door beide kernen. Open Monumentendag 2007 biedt een uitgebreid programma dat te vinden is op www.openmonumentendagutrecht.nl of in de Monumentenkrant die verschijnt als bijlage bij het *Stadsblad* van 29 augustus en tevens verkrijgbaar is op diverse locaties zoals Rondon, Wijkservicecentrum Vleuten-De Meern en het ICU (Neudeflat) en natuurlijk op 8 september in de informatietent op het Domplein.

Manon van der Wiel is voorzitter Werkgroep Open Monumentendag Utrecht.

Van muntverzameling tot Geldmuseum

Op 24 mei van dit jaar opende in het gebouw van de Koninklijke Nederlandse Munt aan de Leidseweg een nieuw museum waarin drie collecties en instituten zijn samengegaan: Het Koninklijk Penningkabinet, Het Nederlands Muntmuseum en de numismatische sectie van De Nederlandsche Bank. Resultaat: het nieuwe Geldmuseum.

CHRISTEL SCHOLLAARDT EN CEES TEN THIJE

Verzamelaars die sinds de 16e eeuw rariteitenkabinetten aanlegden, namen daarin ook wel eens munten, penningen of gesneden stenen op. De eerste specifieke munt- en penningverzamelingen ontstonden echter in de 18e eeuw en het bijeenbrengen daarvan was een hobby die ook met liefde werd beoefend aan de Europese vorstenhuizen. De collectie van het recent ge-

opende Geldmuseum bevat dan ook belangrijke objecten uit de verzamelingen van de stadhouders en Koning Willem I.

Drie collecties samengevoegd

De basis van de collectie van Het Koninklijk Penningkabinet is gelegd door stadhouder Willem IV (1748-1751). Zijn nazaten in de stadhouderlijke en later koninklijke familie zetten de verzameling voort. Na de vorming van het Koninkrijk stichtte Willem I in 1816 het Koninklijk Penningkabinet door samenvoeging van de van zijn vader geërfd stadhouderlijke verzameling, van het door Lodewijk Napoleon gestichte 's Lands Penningkabinet en van het weinige dat uit Parijs teruggekregen werd. In de 18e eeuw bestond de collectie vooral uit Griekse en Romeinse munten, herdenkingspenningen en gesneden stenen. In de loop van de 19e kreeg het verzamelen van

Een van de absolute topstukken van het Geldmuseum is de Grote Camee. Op deze camee, een van de drie grootste ter wereld prijkt een keizerlijke triomftocht. De geschiedenis van dit pronkstuk is in nevelen gehuld tot in de 16e eeuw, toen Rubens het tekende. Na omzwervingen in het Verre Oosten en een stranding op de kust van Australië in het VOC-schip 'Batavia' kwam de steen terug in de Nederlanden. Koning Willem I kocht de steen in 1817 aan voor het toen enorme bedrag van f 50.000,-. Foto: Het Geldmuseum, Utrecht

munten uit middeleeuwen en later tijd evenals papiergeld meer aandacht.

De collectie van het Nederlands Muntmuseum komt voort uit een 'munt- en medaillekabinet' dat sinds het midden van de 19e eeuw bij 's Rijks Munt in stand gehouden werd. In eerste instantie werd de verzameling gevoed met ingeleverde oude muntstukken. Daarnaast zijn er vanaf het begin twee exemplaren van ieder product uit eigen huis opgenomen, munten zowel als penningen en andere zaken.

De derde collectie die nu onderdeel uitmaakt van het Geldmuseum is de numismatische verzameling van munten en papiergeld die in het midden van de 19e eeuw aangelegd werd na een besluit van de directie van de Nederlandsche Bank en sindsdien is uitgebreid.

300.000 munten, penningen en bankbiljetten

Door samenvoeging van het materiaal uit deze bronnen is een uniek geheel ontstaan, een brede geldhistorische verzameling van munten, papiergeld, penningen, gesneden stenen, primitief geld, spaarpotten, prenten, laboratoriumtoestellen, muntplakkaten,

Anoniem, benoeming Adriaan Florisz Boeyens tot Paus Adriaan VI, 1522.

Collectie Geldmuseum Utrecht

muntgewichtdozen en ontwerpen, stempels, gipsmodellen en andere productiemiddelen, gecombineerd met een ruim geoutilleerde vakbibliotheek. Op het gebied van de Nederlandse numismatische objecten is de verzameling van het Geldmuseum zonder meer wereldwijd de beste.

Het Geldmuseum bezit veel, heel veel: 60.000 antieke Griekse, Romeinse en Byzantijnse munten, 108.000 Nederlandse en buitenlandse munten van middeleeuwen en nieuwe tijd, 80.000 stuks, vooral Nederlands, papiergeld en ongeveer 51.000 penningen. Penningen hebben naar vorm, materiaal en techniek veel met munten gemeen, maar ontberen het geldkarakter. Het zijn sier- of gebruiksvoorwerpen zonder de functie van betaalmiddel.

De afdeling gesneden stenen omvat circa 3.000 stuks. Gesneden stenen zijn halfedelstenen waarin een voorstelling verdiept is aangebracht (intaglio) of in reliëf is weergegeven (cameo). Forma, thematiek, vormgeving en technische uitvoering staan vaak dicht bij die van de munten uit

de antieke wereld en deze stenen worden dan ook al sinds de Renaissance verzameld in combinatie met Griekse en Romeinse munten.

Naast geld en penningen omvat de collectie van het Geldmuseum nog veel meer. Er is een grote verzameling (22.000 objecten) van machines, apparatuur, gereedschappen, bouw- en constructietekeningen, ontwerpschetsen, modellen, stempels en andere zaken die ooit in de Utrechtse muntfabriek een rol speelden. Ongeveer 6.000 objecten vormen het bestand 'geldcultuur en numismatische voorwerpen'. Met de laatste term wordt een bont geheel aangeduid van geldspellen, eurozaken, spaarpotten, kassa's, geldtellers, beurzen, muntpotten, geldkisten, muntzakken, sieraden, meubels, baren, ontwerptekeningen, prenten, ansichtkaarten, schilderijen, zegelstempels, oorspronkelijk geld, muntgewichten, muntgewichtdozen en bankiersgewichten. De bibliotheek en -documentatiecollectie telt na de samenvoeging bijna 700 strekkende meter met ongeveer 25.000 titels.

Interactief en multimediaal

In de vaste presentatie van het Geldmuseum ligt het accent niet op de numismatische collectie. Wel worden hiervan de belangrijkste objecten in wisselende exposities getoond. Met behulp van objecten, computers, spel, filmpjes en activiteiten gaat de vaste presentatie vooral in op twee vragen: Wat doen mensen met geld? En: Wat doet geld met mensen? Deze dubbele vraagstelling vormt de leidraad welke is uitgerold over de Loonstrook (de centrale gang van het muse-

Kunst van Geld

Naast de vaste opstelling richt het museum tijdelijke tentoonstellingen in. Geen onderwerp is taboe, zolang maar een aspect van complexe economische processen wordt belicht. Tot 16 september is de expositie *Kunst van Geld* te zien bestaande uit 348 kunstwerken gemaakt van bankbiljetten met werk van onder anderen Rob Scholte, Keith Haring, Ans Markus en Ben Vautier.

Het Geldmuseum is gehuisvest in het gebouw van de Koninklijke Nederlandse Munt, Leidseweg 90 in Utrecht. Het is geopend dinsdag tot en met vrijdag van 10 tot 17 uur, zaterdag en zondag van 12 tot 17 uur. Meer informatie en actueel nieuws zijn te vinden op www.geldmuseum.nl.

um), de Jackpot, de Schatkamer, De Beurs en de Gouden Berg, met een uniek uitzicht op een deel van de muntproductie van de Koninklijke Nederlandse Munt. Bijzondere schilderijen, met afbeeldingen van de muntproductie rond 1911 en geschilderd door Ids Wiersma, bevinden zich in de originele, monumentale bibliotheekruimte van het Muntgebouw. Bezoekers krijgen een credit card als toegangsbewijs, geladen met een budget van 15 eurocent. Daarmee kunnen zij interactief geld inzetten, sparen, verdienen of kwijtraken.

Christel Schollaardt is manager Collecties en Onderzoek van het Geldmuseum.

Cees ten Thije is medewerker van de afdeling Informatie en Publiek van het Geldmuseum.

Het nieuwe Geldmuseum 2: het gebouw

De gulden middenweg tussen oud en nieuw, open en gesloten

Het Geldmuseum
gezien vanaf
de Leidsekade.

Foto: het Geldmuseum

Na een verbouwingsperiode van twee jaar is de Koninklijke Nederlandse Munt in Utrecht heropend. Er is hard gewerkt om dit monumentale gebouw geschikt te maken voor twee functies: modern productiebedrijf van de Nederlandse munt en Geldmuseum. De samenvoeging van drie collecties vroeg om een ruimere huisvesting met moderne museumvoorzieningen, zoals een museumcafé, een auditorium en een studiecentrum. Hoe oud en nieuw, publiek toegankelijk en beveiligd gesloten in logische samenhang gecombineerd werden.

CARIEN DE BOER-VAN HOOGEVEST

In 2003 kregen vier architectenbureaus de uitnodiging deel te nemen aan een zogenaamde meervoudige prijsvraag om een ontwerp te maken voor aanpassing van de Rijksmunt. Van Hoogevest Architecten won deze prijsvraag dankzij een creatieve combinatie van vernieuwing en behoud van de historische structuur van het monument.

Hoge monumentwaarde

De 's Rijks Munt aan de Leidseweg is een belangrijk monument met een beeldbepalende

uitstraling voor de stad Utrecht. De hoge monumentwaarde is gelegen in de rijke gevelarchitectuur in neorenaissancestijl en de gedecoreerde stijkkamers in het interieur, zoals de bibliotheek en de muntmeesterkamer. Door intensieve verbouwingen in het verleden is de plattegrond enigszins verbrokkeld geraakt, maar heeft het gebouw de hoofdopzet behouden.

De bouwplannen dateren uit het begin van de 20e eeuw en zijn ontwikkeld door Rijksbouwmeester C.H. Peters in samenspraak met de toenmalige muntmeester dr. Ingen Van den Wall Bake. Tot

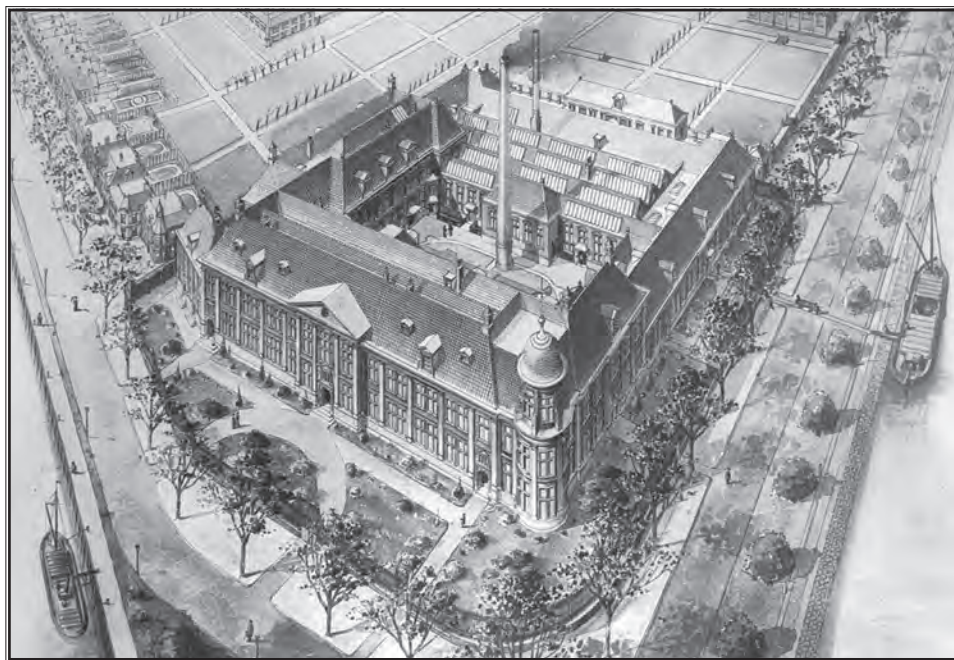
die tijd was de Munt gevestigd in de binnenstad van Utrecht, in een voormalig klooster gelegen tussen de Oudegracht en de Neude. Door toename van de muntproductie aan het einde van de 19e eeuw en het gebruik van nieuwe stoommachines was deze huisvesting volkomen ontoereikend geworden. Er was een nieuwe locatie nodig met een goede bereikbaarheid voor aan- en afvoer van materiaal.

De Utrechtse eetwortelsuikerfabriek, gelegen op een terrein van 7,6 ha bij een kruispunt van twee goed bevaarbare waterwegen, ging failliet en de grond kwam in de verkoop. Voor huisvesting van de Munt was dat een goede locatie. De suikerfabriek werd gesloopt en ondanks vele tegenslagen kon een nieuw muntgebouw worden gerealiseerd in een tijdsbestek van drie jaar (1909 tot 1911). Een van die tegenvallers was het overlijden van muntmeester Van den Wall Bake die een grote invloed had

gehad op de bouwplannen. Zijn opvolger was het met vrijwel alle keuzes van zijn voorganger oneens waardoor de bouw vertraging opliep. De aannemer had het werk voor een veel te lage prijs aangenomen en ging failliet. Hij ging er vandoor zonder zijn werknemers te betalen en rijksbouwmeester Peters moest zelf de achterstallige betalingen ter hand nemen. Het was geen gemakkelijk werk, maar het resultaat is indrukwekkend.

'Geld zij nooit ten vloek'

De hoofdopzet wordt bepaald door vier langgerekte bouw-delen die in carrévorm zijn aangelegd rond een open binnenplaats. Via deze open middenruimte krijgen de rondom gegroepeerde werkruimtes een goede daglichtvoorziening. De ruimtes zijn gelegen aan een rechthoekig opgezet gangstelsel dat een verbinding vormt tussen de vier vleugels. In de voorste vleugel bevonden zich toen en bevinden zich nog steeds de meer representatieve ruimtes. In de achterste bouw-delen is de fabriek ondergebracht, die door een industriële vormgeving met lager gelegen sheddaken qua vorm afwijkt van de andere vleugels. Op die manier heeft Peters de functies ook in het exterieur herkenbaar gemaakt. Een bijzonder accent vormt het hoger opgaande torenelement op de hoek van de gevels aan de Muntkade en de Leidseweg. De gebogen, als enige door leien gedekte kap-vorm, wordt bekroond door een vergulde windvaan met een ridder te paard. In dit deel bevond zich onder andere de kamer van de muntmeester. De gevels ontleen hun ritmiek aan de klassieke zandstenen pilasters (muurpijlers) met Ionische kapitelen (bekroningen) die over de hele hoogte van de gevel, tussen de vensters zijn geplaatst. Ook bij de centraal gelegen hoofdentree is gebruik gemaakt van

klassieke elementen zoals kleine timpani (driehoekige bovenstukken) boven de vensters en één groot timpaan over de hele breedte van de naar voren uitstekende middenpartij. De gevels worden beëindigd door een kroonlijst met daarboven het schuin opgaande zadeldak dat onderbroken wordt door grote en kleinere dakkapellen. Boven de hoofdingang staat in vergulde letters het opschrift te lezen: 'het geld hier uit metaal verkregen zij nooit ten vloek doch steeds ten zegen'. Een tekst die door de muntmeester Hoitsema was aangeleverd zeer tegen de zin van Peters die heel andere opschriften had bedacht.

Smelt- en gloeihuis

Al direct na de opening bleek het fabrieksdeel overlast te hebben van de hitte van het smelt- en gloeihuis. Als (tijdelijke) oplossing werd het smelthuis samengevoegd met de nevenliggende bergplaats waardoor geventileerd kon worden via een uitgang naar de binnenplaats. De vraag naar muntgeld groeide waardoor uitbreiding van de pletterij en de muntzaal nodig was. Dat gebeurde in 1913 door aanbouw van twee nieuwe ruimtes in de binnenplaats tegen het achterlig-

gende fabrieksgebouw. Een jaar later brandde de kap van de linker zijvleugel af, welke niet meer in zijn oorspronkelijke vorm zou worden herbouwd.

In de jaren twintig vonden nieuwe uitbreidingen plaats aan de achterzijde van het muntgebouw. Door hermunting in 1928 en het daarmee gepaard gaande extra werk, was in de fabriek alweer ruimtegebrek ontstaan. Voor het smelthuis, dat door zijn ligging temidden van andere werkzalen voor veel overlast zorgde, kwam een nieuw gebouw achter de Munt. Het nieuwe Smelthuis bestond uit een grote ruimte van 20 bij 24 meter met een ijzeren spantconstructie die in het zicht bleef. Via een gang werd een verbinding gemaakt naar het hoofdgebouw.

Het proces van hermunting betekende ook extra behoefte aan bergruimte voor de verouderde munten. Daartoe vonden intern verschuivingen en verbouwingen plaats. Om deze opgeslagen munten te kunnen bewerken tot baren (staaf van gegoten kostbaar metaal) fijn zilver werd in 1933 naast het smelthuis een zilverraffineerderij gebouwd. Dit verwerkingsproces raakte na enige tijd al weer in onbruik. De vrijgekomen ruimte kon nu voor andere doel-

*Getekend perspectief in vogelvucht, 1911
HUA, Collectie Beeldmateriaal*

Wandschildering
in de bibliotheek

einden worden gebruikt, maar toch bleef het gebouw knellen. Voor de berging van het overschot aan munten kwam er in 1936 een ondergrondse kluis in de binnenplaats, op de plek waar al eerder de karakteristieke hoge schoorsteen was afgebroken. De kluis steekt 50 centimeter uit boven het maaiveld en werd verborgen onder beplanting.

Het voert te ver om de vele kleine en grotere veranderingen in het gebouw te bespreken. Duidelijk is dat deze interne verbouwingen

de oriëntatie binnen het gebouw niet ten goede zijn gekomen. De karakteristieke tweedeling van muntfabriek enerzijds en museum en kantoorgebouw anderzijds, ieder met een eigen architectonische verschijningsvorm, bleef even wel gaaf bewaard. Behoud van die historische structuur lag ten grondslag aan het recente verbouwingsplan.

Openheid én geslotenheid

Architect Ronnie Kuiper mocht als jong talent creatieve oplossin-

gen bedenken voor de vragen die de deelnemers van de prijsvraag voorgelegd kregen. Deze vragen betroffen onder meer de bouw van een nieuwe Muntzaal, aanpassingen binnen het gebouw ten behoeve van een modern productieproces en inpassing van nieuwe voorzieningen voor het Geldmuseum dat door de eerder genoemde fusie meer ruimte nodig had en een nieuw concept aanhing. Een bijzondere tegenstelling waarmee het ontwerp rekening moest houden was enerzijds de openheid voor het publiek waar het museum om vroeg en anderzijds het gesloten karakter dat de Munt moest behouden uit veiligheidsoverwegingen.

Het winnende ontwerp gaat daarom uit van een strikte scheiding tussen Museum en Munt. Het originele orthogonale gangenstelsel vormt de logistieke verbinding tussen beide functies waardoor de gescheiden zones toch als één geheel ervaren kunnen worden. In de gangen zijn raakpunten tussen de besloten en publieke ruimte gemarkeerd door beveiligde glaspuien. Deze zorgen voor veiligheid maar vormen door hun transparantie geen beletsel voor een coherente beleving van de historische ruimte. Ingrepen in het monument zijn als zodanig duidelijk her-

De nieuwe museumruimte in de binnenplaats met de gang vanuit de centrale hal. In de gietvloer zijn verouderde guldenmunten verwerkt.

*Foto: Dirk Verwoerd,
Lighthouse Productions
Amersfoort*

kenbaar door hantering van een eenvoudig palet aan materialen, vormen en kleuren die voor alle vernieuwingen in het gebouw zijn toegepast.

Na een ontwerpperiode van anderhalf jaar kon de verbouwing in april 2005 van start gaan. Het werk werd in drie fasen uitgevoerd waardoor de Munt haar productie ongehinderd kon voortzetten.

Tot de essentiële verbeteringen in het interieur behoort een nieuwe *routing* door het gebouw. Binnenkomend via de centraal gelegen hoofdentree aan de Leidseweg, die een extra accent kreeg door grijze natuurstenen treden met een flankerende hellingbaan, komt de bezoeker in de monumentale ontvangsthall. Deze middenzone is nu een gemeenschappelijk gebied dat voornamelijk door museumbezoekers gebruikt zal worden. Links hiervan bevindt zich het museumgebied, rechts de beveiligde zones van de Koninklijke Nederlandse Munt.

Terwijl de museumroute via de linkervleugel loopt, kan de bezoeker nu ook recht tegenover de hoofdingang een nieuw museumgebied betreden. Via een schuin geprojecteerde nieuwe gang is het mogelijk om over de binnenplaats direct naar het achtergelegen gebied te gaan, waar zich de zogenaamde 'eerste slagruimte' bevindt. Op deze historische plek stond eens de hoge schoorsteen en zal nu bij gelegenheid de eerste munt worden geslagen. Van daaruit zijn andere publieke ruimtes toegankelijk, zoals het auditorium dat is ondergebracht in de uit 1913 daterende voormalige pletterij. Een museumcafé met een buitenteras op de binnenplaats bevindt zich in de linkervleugel. De nieuwe architectuur in de binnenplaats is transparant en modern. Vernieuwingen zijn duidelijk herkenbaar, maar sluiten in vorm en materiaal subtiel aan bij het industriële karakter van de aan-

grenzende voormalige fabriek. De kluis (1936) is handig geïntegreerd in het nieuwe concept.

Heel toepasselijk zijn in de gietvloer van de schuine gang de oude rijksdaalders, guldens, dubbeltjes, stuivers en kwartjes verwerkt. Wel met de kop naar beneden, want over het hoofd van de koningin mag niet worden gelopen. Het is een leuk idee van Ronnie Kuiper om hiermee de bezoeker als het ware een virtuele blik te gunnen in de ondergelegen kluis, waarin vroeger de verouderde munten werden bewaard. Deze route wordt nu 'de gulden middenweg' genoemd. Een echte blik in het productieproces van de munt krijgt de bezoeker via de museumroute in de linkervleugel. Aan het einde van de gang is een nieuwe verbinding gemaakt met het achtergelegen voormalige Smelthuis, dat is herbestemd tot nieuwe Muntzaal. In de wand is een doorbraak gemaakt voor een 20 m² grote skybox, die als het ware zweeft boven de vloer van de nieuwe Muntzaal. Door kleine en grotere openingen in de wand, uiteraard voorzien van beveiligd glas, heeft de museumbezoeker direct zicht op de productie van de munt.

Ambachtelijke restauratie

Naast het ontwikkelen van een nieuwe logistiek en een nieuwe museumruimte in de binnenplaats, vond tegelijkertijd een ambachtelijk restauratieproces plaats. Uitgangspunten waren een eerherstel van monumentale ruimtes en het onzichtbaar wegwerken van installatietechnieken. Al vele jaren ontsierden allerlei kabels de plafonds. Het oorspronkelijk ruimtelijk concept was verloren gegaan door inbouw van systeem plafonds en later ingebrachte scheidingswanden en liften. Historische deuren met een voor de vroege 19e eeuw gangbare houtimitatie, waren verdwenen en de oorspronkelijke kleurstellingen lagen verborgen onder witsellagen. De storende

toevoegingen zijn ontmanteld, kleuren en oude verftechnieken zijn gereconstrueerd en de nieuwe techniek is weggewerkt onder vloeren en achter wanden. In de gangen zijn brandpuien geïntegreerd in historische houten puien en de benodigde extra compartimentering is als contrast uitgevoerd in staal. In de stijkkamers zijn reconstructies uitgevoerd van verloren gegane onderdelen. Zo werd in de oude muntmeesterkamer de oorspronkelijke lambrisering teruggebracht op basis van bewaard gebleven profielen. De historische wandschilderingen op doek in de bibliotheek op de verdieping vertellen het verhaal van de oude munt in de binnenstad en konden goed worden geconserveerd. In de open zolderruimte zijn extra kantoren ingebracht met lichttoevoer via nieuwe driehoekige dakkapelletjes. Het zijn bescheiden ingrepen in het historische casco die echter een nieuw gebruik van de ruimte mogelijk hebben gemaakt.

Het bleek geen eenvoudige opgave om twee verschillende bedrijven met een eigen identiteit te combineren in de gevoelige context van een waardevol monument. Door de originele heldere structuur tot uitgangspunt te nemen voor het nieuwe plan, was het echter mogelijk om beide functies een eigen gezicht te geven en tegelijk de ruimtelijke kwaliteit van 's Rijks Munt te behouden en te versterken.

Carien de Boer-van Hoogevest is architectuurhistoricus en verbonden aan Van Hoogevest Architecten te Amersfoort.

Bronnen

Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA), 's *Rijks Munt, bouw en gebruiksgeschiedenis* (januari 2004).

Hengeveld, Jaap, *De Munt, Het Geldmuseum en de renovatie van de Koninklijke Nederlandse Munt* (mei 2007).

Van Hoogevest Architecten, *Studie en Visie* (augustus 2003).

Denen voor de poorten van Utrecht

De eerste keer dat Noormannen naar onze streken kwamen, in 834, voeren ze langs Utrecht naar Dorestad. De laatste keer dat we van hun komst naar onze streken vernemen, speelde Utrecht opnieuw een rol. Net als de eerste keer wordt wel hun passage vermeld, maar zouden zij Utrecht geen enkele schade hebben toegebracht. Zowel bij die bewering als bij de datering ervan - 1007, precies 1000 jaar geleden - moeten vraagtekens geplaatst worden.

LUIT VAN DER TUUK

De huizen van de *portus*, de koopmanswijk, gingen bij die laatste doortocht weliswaar in vlammen op, maar - zo lezen we in de kroniek van Alpertus van Metz - dat hadden de bewoners zelf gedaan om te voorkomen dat deze de Noormannen dekking zouden bieden bij een belegering van de nabijgelegen bisschoppelijke burcht. De Noormannen kwamen volgens Alpertus niet om te plunderen maar om de Utrechtse kerken te bezoeken. Nadat hun de toegang tot de burcht was ontzegd, voeren zij gewoon weer verder en dat terwijl ze de burcht gemakkelijk hadden kunnen overen.¹ Een wonderlijk verhaal dat vraagt om een kritische beschouwing van de beschreven gebeurtenissen.

Alpertus van Metz

In het begin van de 11e eeuw kwam er tweemaal een Noormannenvloot naar onze streken. De eerste keer voeren ze naar Tiel. De bevolking wist te vluchten, maar de handelsplaats werd geplunderd en

platgebrand. Om te voorkomen dat ze ook het omliggende gebied zouden plunderen, zette de plaatselijke prefect een legertje in, waarop de indringers zich terugtrokken. De tweede keer vroegen en kregen ze een vrije doortocht over de Lek. Vervolgens voeren ze via de (Kromme) Rijn tot de burcht van Utrecht. Beide gebeurtenissen worden uitvoerig beschreven in de kroniek *Gebeurtenissen van deze tijd*, tussen 1021 en 1024 op schrift gesteld door Alpertus van Metz. Alpertus was een monnik die zijn relaas in het bisdom Utrecht moet hebben geschreven. Mogelijk verbleef hij in Tiel of Utrecht of anders in het klooster op de Hohorst bij Amersfoort. Dit klooster was gesticht door de Utrechtse bisschop Ansfried, van wie Alpertus een korte levensbeschrijving heeft ingelast. Uit zijn berichtgeving blijkt dat hij goed op de hoogte was van de plaatselijke omstandigheden. Vooral de situatie in Tiel moet hij met eigen ogen aanschouwd hebben.² Het relaas van Alpertus roept verschillende vragen op. Om te beginnen de chronologie. Alpertus noemt zelf geen jaartallen en geeft weinig andere aanknopingspunten voor een precieze tijdsbepaling. Meestal wordt de komst van de Noormannen naar Tiel in 1006 geplaatst. Dat zou heel goed kunnen, want voorafgaand aan die gebeurtenis beschrijft Alpertus een komeet.³ Daarbij gaat het waarschijnlijk om de supernova (een exploderende ster), die vanaf het voorjaar van 1006 meer dan een jaar door veel waarnemers in Europa en Azië is beschreven. Een vroege waar-

*Vikingzwaard van ca. 1000, gevonden bij de Abstederdijk in 1955
Collectie Central Museum Utrecht/Provinciaal Utrechts Genootschap.*

neming is gedaan op 1 mei 1006 door Ali ibn Ridwan uit Cairo.⁴ De supernova was slechts weken, hooguit maanden, opvallend helder zichtbaar aan de zuidelijke hemel. Deze 'komeet' verscheen volgens Alpertus drie jaar na de troonsbestijging van Hendrik II (juni 1002), dus in 1005. Waarschijnlijk was hij hier een jaar in de war. Een jaar na het verschijnen van de 'komeet' was er volgens hem hongersnood en grote sterfte. Er worden in dat jaar inderdaad in verschillende bronnen misoogsten en hongersnood gemeld.⁵ De Noormannenraid op Tiel, volgens Alpertus het jaar na de misoogst, zou dan in 1007 hebben plaatsgevonden, terwijl

we uit de meer contemporaine annalen van Keulen weten dat dit in 1006 gebeurde. Alpertus wekt de indruk dat er een grote legermacht naar het rivierengebied kwam. Hij schrijft over 'een talrijke vloot' en 'een grote menigte'. Ter verdediging bracht de prefect een grote legermacht op de been onder leiding van de graven Balderik en Unroch. Maar zij waren niet in staat om de Noormannen tegen te houden. Alvorens de tegenaanval in te zetten, vormden de aanvallers een linie en verzamelden hun troepen. Dat wijst op een gedisciplineerde handelwijze, die we eerder bij een georganiseerd leger kunnen verwachten dan bij een bende piraten.

Bij de tweede tocht kwamen ze met negentig schepen. Het lijkt dus niet te gaan om zomaar een piratenbende die de kusten afstroopte, maar om een heuse legermacht, ook al kan de kroniekschrijver het aantal schepen overdreven hebben. De grote snelheid waarmee hun schepen stroomopwaarts de Merwede kwamen opvaren, doet vermoeden dat we met snelle Scandinavische langschepen te maken hebben. In Tiel zijn restanten van zo'n schip gevonden, gebouwd met hout dat rond het jaar 1000 in Engeland moet zijn gekapt.⁶ Dit schip, dat tot op de waterlijn was afgebrand, is wellicht een stille getuige van de aanval op Tiel.

Belegering van een stad. Afbeelding uit het Utrechtse Psalter, vervaardigd in de abdij van Hautvillers bij Reims, ca. 820-835. Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Beschoeiing langs de voormalige Vechtloop, aangetroffen bij een opgraving aan de Waterstraat in 1974. Voor deze beschoeiing is gebruik gemaakt van een deel van de huid van een schip. Dit schip was vermoedelijk van Scandinavische herkomst en wordt gedateerd in de tweede helft van de 10e eeuw
Foto: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Utrecht

98

Het relaas van Alpertus is ons in een afschrift, waarschijnlijk uit het einde van de 11e eeuw, overgeleverd.⁷ In dit handschrift valt op dat de tussenkoppen van de verschillende hoofdstukken er later tussengevoegd lijken te zijn. Vaak begint zo'n kop op dezelfde regel waar de laatste zin van het voorgaande hoofdstuk eindigt; er was blijkbaar geen ruimte meer voor. En juist in deze koppen komen we de aanduiding *Nordmanni* tegen. De aanvallers worden door Alpertus bij herhaling 'piraten', 'vijanden' of 'vreemdelingen' genoemd. Ook de bovengenoemde annalen van Keulen bestempelen de aanvallers van 1006 als piraten. Alpertus noemt hen slechts in één geval echt 'Noormannen'. Was hij niet zeker van zijn zaak? Het zou kunnen dat hij de oor-

logsvloot 'van verschillende eilanden in de oceaan' niet goed kon thuisbrengen. Mogelijk kwamen de schepen uit Engeland, maar hadden ze een Scandinavisch karakter, zoals het geval was met de bovengenoemde archeologische vondst in Tiel.

Svein Vorkbaard

In Engeland waren aan het begin van de 11e eeuw grote Deense legermachten actief. In de zomer van 1006 treffen we de vloot van de Deense koning Svein Vorkbaard in Kent aan. En dat was geen geringe vloot, want deze kon niet worden tegengehouden door alle weerbare mannen die de Engelse koning zowel in Wessex als in Mercia had opgeroepen.⁸ De Noormannen waren al aan het einde van de 9e eeuw met

succes door de Frankische vorsten van het Europese vasteland verdreven. Scandinavische piraten, tegenwoordig Vikingen genoemd, hadden hun pijlen sindsdien voornamelijk op Engeland en Ierland gericht. In onze streken vernemen we nog slechts sporadisch van aanvallen en plunderingen. Maar met de militaire successen van de krachtige Deense koning Harald Blåtand kwam er in het laatste kwart van de 10e eeuw een revival van Viking-activiteiten op gang. Een goed georganiseerde cavalerie, mogelijk in Deense ringburchten opgeleid, begon met succesvolle aanvallen op Engeland.⁹ Na de dood van de Duitse keizer Otto II in 983 waren ook de Friese en Saksische kusten niet meer veilig. Er zijn ons verschil-

lende aanvallen uit het Friese gebied ten oosten van het Vlie overgeleverd, zoals op Staveren in 991 en op Oost-Friesland en de Elbe- en Wezermondingen in 994.¹⁰ Ook in West-Friesland, waar de verdediging verzwakte na de dood van graaf Dirk II in 988, kunnen we zulke acties vermoeden, ook al zijn ze ons niet uit de bronnen bekend.

Aan het einde van de 10e eeuw stroomde de Noorse banneling Olaf Trygvason de kusten van de Noordzee af, soms bijgestaan door Svein Vorkbaard, de zoon van de Deense koning Harald Blåtand. Svein was in 994 door de Zweedse koning Erik de Overwinnaar verdreven. Kort daarop wist Olaf de Noorse troon te bemachtigen en Svein heroverde op zijn beurt de Deense troon. Maar een deel van hun volgelingen bleef de Engelse kusten bestoken. In 1002 organiseerde de tot het uiterste gedreven Engelse koning Æthelred een 'bijltjesdag'. Alle Denen in Engeland die ze te pakken konden krijgen, al of niet trouw aan de koning, werden met al hun familieleden afgeslacht. Onder de slachtoffers was ook Gunnhild, de zuster van Svein. De Deense koning zag daarin aanleiding om met een groot leger enige jaren in Engeland huis te houden. Een belangrijk motief zal naast persoonlijke wraak een streven naar een machtspositie in Engeland zijn geweest. Daardoor waren er regelmatig vlootbewegingen tussen Denemarken en Engeland. Zoals wij zagen, voer Svein ook in 1006 met zijn vloot naar Engeland. Bij deze tocht kan hij de wateren in de Lage Landen hebben aangedaan.

Binnenroute

Waarom zou de Deense vloot naar het Nederlandse rivierengebied gekomen zijn? Het meest voor de hand liggende antwoord is dat de binnenwateren de veiligste vaarroute tussen Denemarken en Engeland boden. De tocht voer zoveel mogelijk door binnen- of kustwateren. Pas bij de Scheldemonding werd de oversteek naar Engeland gewaagd. De gevaarlijke en door de stromingen en aanlandige wind vaak onmogelijke route langs de kust was nauwelijks een optie, de ongeschiktheid van hun langschepen, speciaal bij hoge zeegang, in aanmerking nemende. Volgens Alpertus vroegen de vreemdelingen de plaatselijke autoriteiten een vrije doortocht over de rivieren en dat hadden ze niet gedaan als ze louter kwamen om te plunderen.

De route over de binnenwateren bood bovendien meer mogelijkheden om te foerageren dan een tocht op volle zee. Bij een vloot van 90 schepen moesten we al gauw denken aan een leger van minstens 3.000 man. En daarvoor was voor een reis tussen Scandinavië en Engeland heel wat leeftocht nodig. Het is daarom ook verklaarbaar dat ze afkoersten op een handelsnederzetting als Tiel, waar veel goederen lagen opgeslagen. De gevluchte handelslieden hadden hun geld meegenomen. Waardevolle zaken waren er dus nauwelijks te vinden, op wat kerkinventaris na. De indringers troffen volgens Alpertus alleen een grote hoeveelheid levensmiddelen aan. Die lag voor het grijpen, want de bewoners waren de handelsplaats ontvlucht. Tiel moet een zekere

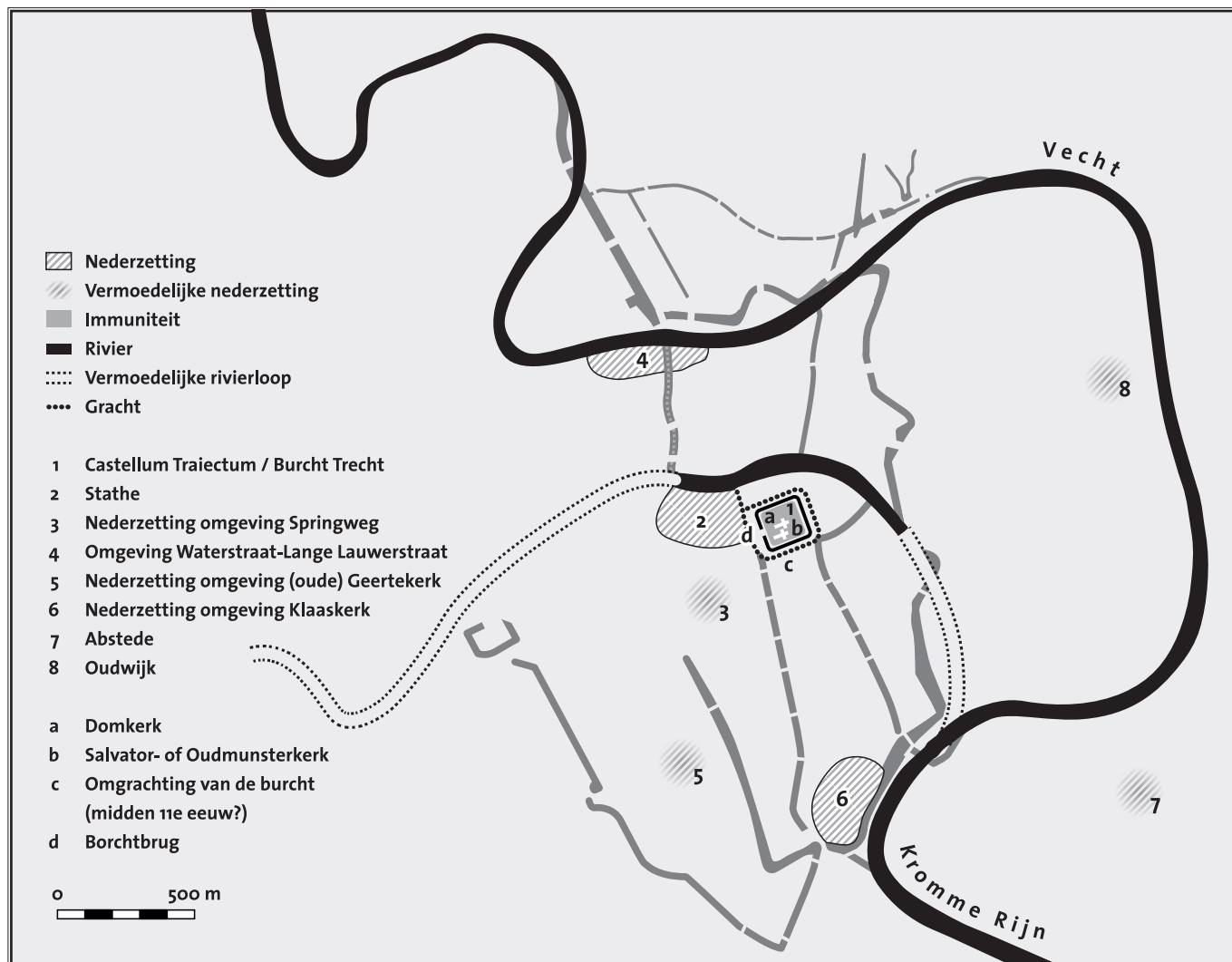
faam hebben gehad, want de plaats lag niet op de route van de indringers, er moest speciaal een korte omweg voor worden gemaakt. Ze voeren via de Merwede (nu de Nieuwe Waterweg bij Vlaardingen) naar Tiel. Nadat ze leeftocht hadden ingeslagen en de handelsplaats hadden platgebrand, waarbij de Sint-Walburgskerk overigens werd gespaard, trokken de vreemdelingen zich op hun schepen terug en lieten het verder niet op een gevecht aankomen tegen de inderhaast opgetrommelde verdedigers.¹¹

De tocht naar Utrecht

Ook bij hun tweede komst lieten de vreemdelingen het liever niet op een treffen aankomen en vroegen ze slechts een vrije doortocht over de Lek. Daarin werd grif toegestemd, want de verdedigers hadden maar enkele schepen tot hun beschikking, terwijl hun tegenstanders, zoals we zagen, met 90 schepen kwamen. Na enige schermutselingen - de belofte van een vrije doortocht werd geschonden - voeren ze de Rijn op naar Utrecht.

Daar troffen ze een brandende *portus* of havenwijk aan. De Utrechtenaren zouden hun eigen wijk in brand hebben gestoken om de bisschoppelijke burcht te beschermen, 'opdat de vijanden daarvan geen voordeel en nut zouden hebben als ze de burcht wilden belegeren'.¹²

Die wijk, in een oorkonde uit 1127 aangeduid als 'Stathe', strekte zich uit op de linkeroever van de sinds de Romeinse periode sterk in betekenis afgenomen Rijn. Een restant van de rivier is tot op heden bewaard gebleven als het deel van de Oudegracht tussen

Utrecht en omgeving
ca. 1000

Naar: Een paradijs vol
weelde (Utrecht 2000), p.55

de Stadhuisbrug en de Bakkerbrug. Parallel aan het water liep de Steenweg, de belangrijkste weg van de burgernederzetting. Tussen de Steenweg en de rivier lagen de percelen waar de kooplieden gevestigd waren.

Het is onwaarschijnlijk dat de bevolking op eigen initiatief hun eigen huizen in brand hebben gestoken. Dat zouden we wel van de bewoners van de bisschoppelijke burcht kunnen verwachten.

Die burcht lag stroomopwaarts op dezelfde oever van de Rijn, door een gracht omringd en daarmee van de koopmansnederzetting gescheiden. Deze burcht was het voormalige Romeinse fort, waarvan de muren in de 10e eeuw na een periode van verval door bisschop Baderik zouden zijn hersteld. De

burcht deed dienst als kerkelijk en bestuurlijk centrum. Aan het begin van de 11e eeuw zette hier bisschop Ansfried. Mogelijk heeft hij uit strategische overwegingen opdracht gegeven tot het platbranden van de koopmanswijk. Ansfried was dan wel bisschop, maar hij was ook een oude ijzervreter, die nog onder keizer Otto I ten strijde was getrokken.

Het nut van het platbranden van de *portus* is echter twijfelachtig. De weinig imposante houten behuizingen konden maar in geringe mate tot dekking dienen bij een vijandelijke belegering. Een belegering die uitbleef, en dat was niet omdat het langstreckende leger de plaats zo heilig en de bisschop zo roemrijk achtte, zoals Alpertus stelde. Uit de eerder

genoemde plundering van de Walburgskerk in Tiel blijkt dat ze geen respect hadden voor kerkelijke eigendommen. De bisschoppelijke burcht was voor hen nauwelijks de moeite van het belegeren waard.

Zoals het verklaarbaar is waarom de vreemdelingen Tiel aandeden, zo is het is evenzeer begrijpelijk waarom ze Utrecht links lieten liggen, 'hoewel ze de burcht heel gemakkelijk hadden kunnen veroveren'. Alpertus schreef dit toe aan de verdiensten van de heilige bisschop Ansfried, als ware het een wonder. Maar de passanten hadden eenvoudig geen interesse in een kerkelijk centrum waar betrekkelijk weinig te halen viel. De aanvoerders van de grote legermacht hadden op hun tocht meer belang bij foe-

ragering dan wat kerkzilver. Als ze de Utrechtse burcht al hadden willen innemen, dan hadden ze dat moeten doen door middel van een tijdrovende belegering met het risico van het verlies van manschappen.

Twijfelachtig bericht

Hoewel Alpertus er blijk van geeft goed op de hoogte te zijn geweest met de plaatselijke omstandigheden, komt de chronologie van zijn relaas minder overtuigend over. We zagen al dat hij met het bepalen van het jaar van de komst van de 'ko-meet' in de war was. De tweede komst van de Noormannen zou volgens hem het volgende jaar, dus in 1008, geweest zijn. Maar klopt dat wel? Want in dat jaar vernemen we in de Angelsaksische kroniek of andere bronnen helemaal niets van een vloot. Pas in 1009 kwam een grote vloot uit Denemarken naar Kent onder de roemruchte aanvoerder Thorkell de Lange, jarl van de Deense koning Svein Vorkbaard.¹³ De daarop volgende jaren van strijd zouden tot de Deense hegemonie in Engeland leiden. Thorkell komen we behalve in Engelse kronieken ook in de Saga van koning Olaf Tryggvason in de Noorse koningskroniek *Heimskringla* tegen en we vinden hem zelfs op een runensteen in Uppland, Zweden. Hij zou jarl van East Anglia onder koning Knut de Grote worden.

Hoewel het mogelijk is dat een vlootbeweging in 1008 verder nooit op schrift is gesteld, ziet het er toch naar uit dat de eerstvolgende tocht van een grote Noormannenvloot pas in 1009 plaatsvond. Wellicht verklaart dit waarom enkele

kroniekschrijvers dezelfde gebeurtenissen in de jaren 1009 en 1010 plaatsen.¹⁴ Er kan dus tussen de aanval op Tiel en de gebeurtenissen in Utrecht een aantal jaren hebben gelegen. Alpertus schreef in de 11e eeuw dat de Utrechtse kooplieden hun eigen *portus* in de as legden, Sigebert van Gembloux en de annalist van Egmond schreven in de daarop volgende eeuw met zoveel woorden dat de Noormannen dat deden¹⁵ en de anonieme auteur van de Rijmkroniek van Holland schreef het in de 13e eeuw onomwonden: *Die Normannen verbranden die stede, En sloughen vele lieden mede*. Een twijfelachtig bericht groeide uit tot een verwoesten-de Noormannenaanval.

Luit van der Tuuk doet als amateur-historicus onderzoek op het gebied van de vroegmiddeleeuwse geschiedenis.

Noten

- 1 Alpertus van Metz, zie: H. van Rij (red.), Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd* (Amsterdam 1980), 22. Voor de Noormanneninval van 834 zie: R. Rau (red.), 'Annales Bertiniani', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte II* (Darmstadt 1958), 11-287, aldaar 24.
- 2 Van Rij, a.w., IX-XX.
- 3 Idem, 17.
- 4 J.A. Seymore, *The life of Ibn Ridwan and his commentary on Ptolemy's 'Tetrabiblos'* (Columbia University 2001), 54-55. Zie ook: H. van Rij (vert.), Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd* (Hilversum 1999), noot 33.
- 5 Bijvoorbeeld in de *Angelsaksische Kroniek* en de *Annales Colonienses*. Zie: G.N. Garmonsway (red.), *The Anglo-Saxon Chronicle* (London 1953) 136; G.H. Pertz (red.), 'Annales Colonienses a. 776-1028', *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores I* (Hannover 1826), 97-99, aldaar 99.
- 6 K. Vlierman, *Archeologie in Tiel 5. De Middeleeuwse haven van Tiel* (2), (ROB; Amersfoort 1997), 4-5.
- 7 Van Rij (red.), Alpertus van Metz, XLVII.
- 8 *Angelsaksische Kroniek*, zie: Garmonsway (red.), *The Anglo-Saxon Chronicle*, 137.
- 9 B. Almgren, 'Vital Factors in the Success of the Vikings', in: P. Foote & D. Strömbäck (red.), *Proceedings of the Sixth Viking Congress* (Uppsala 1971), 33-37, aldaar 36.
- 10 Voor Staveren zie de *Annales Hildesheimenses*; G.H. Pertz (red.), MGH *Scriptores* 3 (Hannover 1839) 68; voor Oost-Friesland zie bijvoorbeeld: *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* van Adam van Bremen; B. Schmeidler (red.), *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi* (Hannover/Leipzig 1917), 2 en 31.
- 11 Van Rij, a.w., 18-20.
- 12 Idem, 20-22.
- 13 Garmonsway, a.w., 139. Daarbij dient wel te worden aangetekend dat voor een tocht van Denemarken naar Engeland een route via de Lek naar Utrecht niet logisch zou zijn.
- 14 De aanval op Tiel wordt in de kroniek van Sigebert van Gembloux en in de jaarboeken van Egmond op het jaar 1009 gesteld en de aanval op Utrecht stelt de annalist van Egmond op 1010. Zie: D.L.C. Bethmann (red.), 'Sigeberti Gemblacensis chronica cum continuationibus', in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores VI, Chronica et annales aevi Salici* (Hannover 1844), 268-474, aldaar 354; O. Oppermann (red.), *Fontes Egmundenses* (Utrecht 1933), 128.
- 15 Zie noot 14.

Utrecht, stad van vele verschillende stenen

'Eko sum lapis' : ik ben een steen. Met deze inscriptie op een steen uit circa 1200 begint de inleiding van het fraai vormgegeven Utrecht in Steen. Historische bouwstenen in de binnenstad. Het boek is een verrassing voor wie denkt de stad - met name de binnenstad van Utrecht - goed te kennen, maar zich nooit zo verdiept heeft in de verschillende steensoorten waarmee die stad opgebouwd is. In vijf hoofdstukken leiden de auteurs ons rond in de wereld van de natuursteen en geven antwoord op vragen als: Om welke steensoorten gaat het? Wat zijn de karakteristieke uiterlijke eigenschappen? Vanaf welk moment worden ze toegepast? Waar komen ze vandaan? Hoe worden ze bewerkt? En vooral: Waar kunnen we ze met eigen ogen aanschouwen?

BETTINA VAN SANTEN

Zoals zo vaak begon het met de Romeinen, die in de 2e eeuw na Christus natuursteen in onze contraien introduceerden voor fundamente en muren. Het aller-eerste stenen gebouw in Utrecht zou dan ook de principia (hoofdkwartier) van het Romeinse fort kunnen zijn, tot nu toe verborgen onder het Domplein. De Franken bouwden hun eerste kerken in tufsteen en ook de kerken van het kerkenkruis werden in diezelfde tufsteen opgetrokken. Hoewel in de 13e eeuw de baksteen de natuursteen begon te verdringen, zou voor bijzondere gebouwen telkens weer natuursteen toegepast worden. Omdat in Nederland zelf maar weinig natuurlijke bouwsteen aan de oppervlakte aanwezig was, werd

het meeste natuursteen van elders aangevoerd via de rivieren. Vanuit België, Noord-Frankrijk en Duitsland kwam het materiaal met bekende namen als Drachenfels trachiet, Bentheimer zandsteen en Doornikse steen onze kant op. Volgens de auteurs is Utrecht bij uitstek de plaats waar vrijwel alle traditioneel in Nederland gebruikte gesteenten te vinden zijn. Dat verklaren zij uit het gegeven dat de stad aan belangrijke transportroutes ligt en sterke banden heeft gehad met andere bisdommen waar in de nabijheid natuursteen gewonnen werd, zoals Keulen en Luik. En inderdaad overtuigen de vele, vele voorbeelden die in het boek gegeven worden de lezer ervan dat bijna elke soort natuursteen wel te vinden is in Utrecht. In de 19e eeuw zorgde de komst van de spoorwegen opnieuw voor een toestroom van natuursteensoorten, nu uit verder gelegen streken.

Rode Domtoren

Het hart van het boek wordt gevormd door het hoofdstuk waarin alle natuursteensoorten de revue passeren. Elke soort wordt uitgebreid toegelicht en vooral ook geïllustreerd met gebouwen waar het nu nog te zien is. Dat levert vele verrassende verhalen op, niet alleen over het gebruik van natuursteen, maar zeker ook over het hergebruik op de meest onverwachte plekken. De Domkerk- en toren blijken een lappendeken van materialen te zijn, veroorzaakt door verschillende bouwfasen, maar ook door hergebruik van steen bij reparaties en restauraties. Dat natuursteen een eigen karakter heeft, blijkt ook uit de wijze waarop de steen

verweert en ook dat aspect komt uitgebreid aan de orde.

De laatste hoofdstukken gaan over de bewerking en afwerking van natuursteen. De blokken komen natuurlijk niet kant-en-klaar uit de steengroeve, maar worden op de bouwplaats nog verder bewerkt en letterlijk nog afgewerkt. Aan de hand van vele illustraties wordt duidelijk hoe verschillend die afwerking door de eeuwen heen kon zijn, welke hulpmiddelen daarbij gebruikt werden en wat het effect ervan was. De auteur houdt tot slot een pleidooi voor het belang van de afwerking bij hedendaagse restauraties. De moderne machinale technieken hebben immers niet hetzelfde (onregelmatige) effect als het oude handwerk, waardoor er altijd een verschil zichtbaar is tussen het origineel en het restauratiewerk.

Een weinig bekende afwerking van gevels is het toevoegen van kleur op natuursteen. Frans Kipp sluit het boek met een opmerkelijk verhaal over deze kleuroepassingen op gevels. Hij stelt terecht dat wij eigenlijk een vertekend beeld hebben van de historische stad. Veel gebouwen hebben in de loop der tijden hun oorspronkelijke kleurafwerking verloren, mede omdat het niet paste in het beeld dat latere generaties van de stad, het gebouw of het materiaal hadden. Maar steeds weer en steeds meer blijkt bij onderzoek en restauratie dat er veel meer kleur aanwezig is geweest, dan ooit vermoed. De Domtoren had geschilderde voegen, in de Pieterskerk waren de voegen zelfs rood geschilderd en in de Janskerk kwam tijdens de restauratie een 16e-eeuwse pleisterlaag met daarop geschilderde

*Domtoren met rood
geschilderde voegen;
foto uit het boek
(bewerking F. Kipp)*

Wim Dubbelaar, Timo G. Nijland en Hendrik Jan Tolboom (redactie), *Utrecht in Steen. Historische bouwstenen in de binnenstad.*

[Auteurs: Wim Dubbelaar, Frans Kipp, Timo G. Nijland, Gerard Overeem, Hendrik Jan Tolboom, Dirk Jan de Vries]. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2007. ISBN 978 90 5345 319 3; 192 pagina's, € 24,95

Vernieuwde kijk

Utrecht in Steen is een verrijking van de kennis over de historische stad. Wie het boek eenmaal doorgekeken heeft, loopt (of fietst) anders langs de gevels. De diversiteit en dus de rijkdom van de gebouwde omgeving is voorgoed tot het bewustzijn doorgedrongen.

De auteurs van de diverse artikelen weten waar zij over schrijven, want zij hebben allen een achtergrond als bouwhistoricus, geoloog of steenhouwer. Toch mag een kritische noot hier niet ontbreken: het boek leest namelijk niet zo gemakkelijk. De tentoongestelde kennis van de historische bouwstenen in het centrum van Utrecht is weliswaar indrukwekkend, maar de teksten zijn soms wel erg technisch en doorspekt met terminologie. Achterin het boek is een uitgebreide verklarende woordenlijst opgenomen, maar desondanks zal het voor de geïnteresseerde leek af en toe doorbijten zijn. Gelukkig is er de doorlopende reeks prachtige foto's, die wat in woorden soms wat cryptisch lijkt, in beeld helder illustreren. Alleen al het bekijken van alle foto's met bij-schriften geeft een vernieuwde kijk op de stad.

Bettina van Santen is werkzaam bij de sector Monumenten van de Gemeente Utrecht en redactielid van Oud-Utrecht.

okerkleurige blokken tevoorschijn. Om zijn verhaal kracht bij te zetten, toont Kipp ons een gemanipuleerde foto met een rood geschilderde Domtoren en een Catharijnekerk met een rood gesausde gevel en witgeschilderde natuurstenen decoraties. Het is even schrikken. Opnieuw laten talloze voorbeelden zien wat deze vorm van afwerking van de gevel met het stadsbeeld doet. Bij recente restauraties, zoals van

de Winkel van Sinkel, is getracht weer meer aan te sluiten bij de ooit bedoelde kleurafwerking van de gevel. Dat het wel gefundeerd moet gebeuren, mag blijken uit hedendaagse kleurtoepassing die desastreus uitpakt, zoals het schilderen van de vroege Rietveldpui aan het Oudkerkhof. Hier is de pui ooit ontworpen met een granietachtig effect, dat helaas door het schilderen van de pui nu geheel teniet gedaan is.

Anthony Grolman (1843-1926): bevlogen tekenaar van stadsgezichten

Anthony Grolman, centraal op de foto (met baard) te midden van collega's, onder wie Jos Hoevenaar (rechts, achterste rij), Johannes Moesman (rechts, tweede rij) en A. van der Pol (rechts, derde rij). De foto dateert van 1908. HUA, Archief Kunstliefde

Bij zijn overlijden in 1926 gold Anthony Grolman als 'één der meest kernachtige landschapsschilders der Utrechtse schildersbent'.¹ Dat hij ook als tekenaar van Utrechtse stadsgezichten een bijzondere plaats innam, werd blijkbaar als minder belangrijk beschouwd. Toch heeft Grolman als geen ander rond 1900 een uniek beeld van de stad in ontwikkeling vastgelegd in zijn vele kleurrijke en aangenaam ogende tekeningen. Tot nu toe is aan deze grote verzameling prenten nooit systematisch aandacht besteed.²

JETTY KRIJNEN

Anthony Grolman heeft nagevoel zijn hele leven in Utrecht gewoond en gewerkt. Aan de Lijnmarkt 9, op een steenworp afstand van de Domtoren, werd hij op 3 januari 1843 geboren als zoon van de slijter Jurrianus Grolman en Constantia Wynanda Bitter. Hij behoorde tot een familie van middenstanders die al generaties lang

in Utrecht woonde. Over Anthony's jeugd is niets bekend. Mogelijk heeft hij bij een neef van zijn vader, Johan Petersen Grolman - decoratieschilder van beroep - les gehad. Diens zoon Johan Paul Constantinus Grolman (1841-1927) zou eveneens schilder en tekenaar van onder andere Utrechtse stadsgezichten worden.

Utrechtse successen

In 1864 en 1865 verbleef Anthony Grolman in Duitsland, waar hij lessen volgde aan de kunstnijverheidsscholen van Neurenberg en Berlijn. Uit die periode stammen ook zijn eerste (Duitse) stadsgezichten. Daarnaast nam Grolman de gelegenheid te baat om zich de nieuwste druktechnieken eigen te maken. In 1869, 26 jaar oud, begon hij een eigen drukkerij aan Zuilenstraat 12, waar hij tal van producten op bestelling leverde, zoals 'assignatien, gouddrukdiploma's, portretten, geografische kaarten en wapens'.³

In Utrecht was hij snel succesvol. De historicus J.J. de Geer tot Oudegein roemde hem bijvoorbeeld al in 1871 als tekenaar en lithograaf 'wier werken hier geene aanprijzing zullen behoeven'.⁴ Het was hoogstwaarschijnlijk dezelfde De Geer tot Oudegein die Grolman in 1870 als heraldisch tekenaar binnenhaalde bij de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, een uit de middeleeuwen stammende broederschap van priesters en ridders, die in later tijd vooral een charitatieve functie kreeg. Tot 1920 zou Anthony Grolman voor de Duitse Orde blijven werken. Vanaf 1875 gaf hij les aan de Burgeravondschool als leraar ornament- en handtekenen. Daarnaast had hij een aantal privé-leerlingen, onder wie Anthon van Rappard en Joop Moesman, de latere surrealist, die toen een jaar of tien oud was. Ook werkte Grolman gedurende de jaren zeventig van de 19e eeuw als hoflithograaf van prins Hendrik, broer van koning Willem III. Op persoonlijk gebied werd Grolman aanvankelijk met veel

moeilijkheden en verdriet geconfronteerd. Hij trouwde in 1870 met Louisa Schmid. Zij kregen één zoon, Constant, die echter al na vijftien maanden overleed. Ook Louisa overleed in 1881. Zijn tweede huwelijk in 1884 met Hermina Eeuwe bracht hem meer geluk. Zij kregen drie dochters en één zoon. De familie was degelijk protestants, wat blijkt uit het gegeven dat de zoon, Anthony junior, dominee werd en twee dochters, Anthonia en Anna, met een dominee trouwden. De derde dochter, Hermina, werd volkskundige en publiceerde diverse artikelen op dit terrein. Gedurende zijn tweede huwelijk woonde Anthony Grolman tot zijn dood in 1926 met zijn gezin in één van de destijds net gebouwde herenhuizen aan Begijnkade 16.

Kunstliefde

In 1865 werd Grolman lid van het schilder- en tekenkundig genootschap Kunstliefde, dat hij zijn leven lang trouw zou blijven. Nagenoeg iedereen die in Utrecht gedurende de tweede helft van de 19e eeuw schilderde was kortere of langere tijd lid van Kunstliefde. Onder de leden bevonden zich uiteenlopende kunstenaars als de drukker en schilder Johannes Moesman, Bart van der Leek, voorvechter van de vernieuwende kunstenaarsbeweging De Stijl, Joseph Mengelberg, werkzaam in het atelier van zijn vader, de katholieke beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg, en Elisabeth Adriani-Hovy, die onder andere diverse interessante Utrechtse stadsgezichten tekende.

A. Grolman, *Stammetjesbrug aan het St. Janskerkhof*, 6 maart 1889. Het hoekpand Nobelstraat/Drift was al afgebroken in 1878. Hiermee werd een begin gemaakt met de verbreding van de Nobelstraat. De tekening laat zien hoe smal de straat oorspronkelijk was ca. 4,5 meter) ten opzichte van de huidige breedte (12 à 14 meter). HUA, Collectie Beeldmateriaal

Met verschillende leden van Kunstliefde stond Anthony Grolman op goede voet: Jozef Hoevenaar, Anthony van Everdingen en Johannes Moesman behoorden in elk geval tot zijn vriendenkring.

Kunstliefde organiseerde tekenavonden, kunstbeschouwingen en tentoonstellingen. Grolman manifesteerde zich als zeer actief lid van het genootschap. Vanaf 1868 exposeerde hij regelmatig bij de jaarlijkse groepstentoonstellingen. In 1899 werd hij benoemd tot directeur, een functie die hij twee jaar lang zou bekleden. Liever was hij al eerder, in 1900, opgestapt, omdat er (niet nader aangeduide) 'onaangenaamheden' waren voorgevallen, zoals zijn medebestuurslid jonkheer W. Calkoen stelde.⁵ Het bestuur wist hem over te halen nog een jaar aan te blijven.

Vanaf het begin van 20e eeuw kreeg Grolman de gelegenheid een aantal solo-tentoonstellingen te houden. Deze vonden plaats in 1902, 1906 en 1908 in het Museum Kunstliefde, dat aanvankelijk gehuisvest was in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen op de Mariaplaats en na 1905 in het eigen gebouw van Kunstliefde op de Oudegracht. Vooral de schilderijen en aquarellen van landschappen werden gewaardeerd. In de besprekingen van deze tentoonstellingen in de plaatselijke pers ontvingen vooral de schilderijen en aquarellen van landschappen waardering. Anthony Grolman nam een centrale positie bij Kunstliefde in. Bij zijn overlijden in 1926 beschreef de pers hem dan ook als één der veteranen en nestoren van het 'een stille dood gestor-

A. Grolman, *De Vismarkt*
gezien vanaf de tweede ver-
dieping van het stadhuis,
13 juli 1891.

Het 17e-eeuwse gebouwtje
op de Visbrug, dat diende
als onderkomen voor de af-
slager van vis, zou een jaar
later afgebroken worden.
Er kwam een ijzeren over-
kapping voor in de plaats,
die er tot 1942 zou staan,
toen de visafslag verplaatst
werd naar de Nieuwe

Kade.
HUA, Collectie
Beeldmateriaal

ven' genootschap Kunstliefde. Wat Kunstliefde betreft was deze overlijdensverklaring overigens wat voorbarig, want na een moeilijke periode rond 1930 herstelde het genootschap zich en ging het in het midden van de 20e eeuw een nieuwe bloeiperiode tegemoet.

Stadsgezichten

Als tekenaar van stadsgezichten behoorde Grolman tot een groep van kunstenaars die werkten volgens de topografische traditie die terug gaat tot de 17e eeuw. Tot deze groep behoorden in Utrecht onder meer de achterneef van Anthony, Johan Paul Constantinus Grolman (1841-1927), Karel Hanau (1871-circa 1927), Willem Cornelis van Dijk (1826-1881), die ook vele inte-

ressante foto's maakte en later Arend van de Pol (1886-1956), allen leden van Kunstliefde.

Grolmans stadsgezichten sprongen in het oog door een zelfde kleurigheid die ook zijn landschappen kenmerken. Wat dat betreft week hij af van de grijzige tinten die de navolgers van de Haagse School in hun landschappen gebruikten. Maar, terwijl in zijn landschappen het kleurige aspect juist gewaardeerd werd, was dat bij zijn stadsgezichten niet altijd het geval. Eén van de recensenten achtte 'de vrolijke toon' die Grolman gaf aan zijn afbeeldingen van de Buurkerk en Nicolaïkerk niet in overeenstemming met 'de grauwe steenmassa's waarover de eeuwen zijn heengegaan'.

Zijn aquarellen van de diverse locaties in de stad zijn aangenaam ogende, nauwkeurige documentaties, waarbij soms de losse penseelstreek en de dynamiek van impressionistische schilders als G.H. Breitner en Isaac Israëls om de hoek komen kijken, zoals te zien is in de hier afgebeelde aquarel 'De Vismarkt gezien vanaf de tweede verdieping van het stadhuis'.

Maar vooral roepen ze een beeld op van het veranderende Utrecht, waar straten werden verbreed en huizen werden afgebroken in een tijd dat de stad een snelle ontwikkeling doormaakte. Van verschillende straten en buurten maakte hij meerdere aquarellen. Zo legde hij de noordzijde van de Nobelstraat vast, die aan het eind van de 19e eeuw in haar geheel werd afgebroken ter verbreding van de straat. Hoe smal deze straat was en hoe breed hij zou worden, is goed zichtbaar in zijn aquarel 'Stammetjesbrug aan het St. Janskerkhof' van 1889.

Van sommige van zijn aquarellen zijn twee versies bekend: een schetsmatige en een uitgewerkte, wat duidt op een gebruikelijk proces om tot een voltooid product te komen. Ook is een tekening van Grolman bekend, 'Kersenmarkt op de Ganzenmarkt', waarbij onmiskenbaar een foto als uitgangspunt heeft gediend. Karakteristiek voor Grolmans manier van werken is bovendien dat hij zijn voorstellingen van uitgebreid handgeschreven commentaar voorziet: niet alleen de precieze datum waarop hij de voorstelling maakte, maar ook informatie over de afgebeelde gebouwen en straten.

Tot de opdrachtgevers van Grolman behoorden onder meer G.C.D. d'Aumale van Hardenbroek en H.A. van Beuningen. Voor mr. W.H. baron Taets van Amerongen tekende hij 123 aquarellen met afbeeldingen van de Utrechtse binnenstad en directe omgeving. De collectie werd in 1898 na diens overlijden door het gemeen-

tearchief verworven en vormt daarvan een waardevol onderdeel. Bij een tentoonstelling in 1973 van 40 aquarellen uit die verzameling, karakteriseerde A. Graafhuis, medewerker van het archief, de werken als volgt: 'De collectie Taets van Amerongen is een sieraad voor de stad, van grote topografische betekenis en als geheel mede de grondslag geweest voor de unieke prentenverzamelingen, die ten archieve thans worden bewaard'.⁶

Dat de collectie Taets van Amerongen veel aquarellen bevat waarop gebouwen vlak voor hun afbraak zijn afgebeeld, is bepaald geen toeval. De verzameling is rond dit thema samengesteld. Een journalist van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* stelde in 1898 dat de opdrachtgever daar de hand in had: 'Het is van een algemeene bekendheid dat de onlangs overleden heer Taets van Amerongen de eigenaardige gewoonte had om elk schilderachtig hoekje of perceel van ons Utrecht dat dreigde te vergaan onder de steeds voortdurende kleedwisseling van de stad in beeld te bewaren en zoo aan de vergetelheid, die eerlang intreden zou, te ontrukken'.⁷

Betrokken bij Utrecht

Maar ook Anthony Grolman zelf was buitengewoon betrokken bij de veranderingen die zich in het stadsbeeld voordeden. Tijdens de laatste fase van zijn leven hield hij zich bezig met het vormgeven van een omvangrijke topografische atlas waarin hij de stad Utrecht en omgeving systematisch documenteerde aan de hand van tekeningen, schetsen, foto's en prentbriefkaarten, vergezeld van handgeschreven commentaar. Deze atlas ordende hij in acht routes door de stad met daaraan voorafgaand een eigenhandig getekende plattegrond van de betreffende locatie. De circa 100 tekeningen, die deze atlas van zijn hand bevatte, zijn onlangs door het gemeentearchief verworven.

Grolmans aquarellen zijn vanwege hun documentaire waarde in tal van historische publicaties over Utrecht opgenomen. In een aantal gevallen bestaan er zelfs geen andere afbeeldingen dan zijn tekeningen.

Documentair zijn ook de vergezichten op de stad die Grolman tekende, zoals het gezicht op Utrecht vanuit het westen van 1884: een stemmig atmosferisch beeld van een weiland met koeien in de traditie van de Haagse school. Op de achtergrond doemen de contouren op van de stad, waarbij molens, rokende fabriekspijpen en rechts de Dom- en Buurkerktoren te onderscheiden zijn. Een tijdsbeeld van een oprukkende stad die het uitgestrekte groen niet lang meer ongemoeid liet: hier zou tijdens de eerste helft van de 20e eeuw de wijk Lombok gebouwd worden. Stad en land lijkt Grolman te hebben afgelopen om zijn passie voor Utrecht en omgeving vast te leggen. Het heeft geleid tot een indrukwekkende verzameling aquarellen van het dynamische, zich uitbreidende Utrecht rond 1900.

Jetty Krijnen is kunsthistorica en publiciste. Met haar echtgenoot Paul Krijnen bereidt zij een boekpublicatie voor over de Utrechtse stadsgezichten van Anthony Grolman.

A. Grolman, *Gezicht op Utrecht vanuit het westen*, 1884. Het gebied waar nu de wijk Lombok, de Jaarbeurshallen en de westzijde van Hoog Catharijne liggen, bestond aan het eind van de 19e eeuw nog uit weiland. Grolman maakte de tekening vanaf het landgoed Oog en Al, waar tegenwoordig nog het park met de zelfde naam ligt.

HUA, Collectie Beeldmateriaal

Noten

- 1 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 27 januari 1926.
- 2 Het werd dus hoog tijd voor een boekpublicatie, waarin een groot deel van Grolmans stadsgezichten, die zich bevinden in Het Utrechts Archief, een plaats krijgt. Het boek wordt in het voorjaar van 2008 door uitgeverij Thoth en Het Utrechts Archief uitgebracht, vergezeld van een tentoonstelling op de toekomstige locatie van Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat. Wel is er eerder een publicatie verschenen over een serie van 24 aquarellen van Anthony Grolman betreffende het interieur van het stedelijk Museum van Oudheden: C.C.S. Wilmer, *Museum op zolder* (Utrecht 1988). Over zijn leven verscheen C.C.S. Wilmer, 'Anthony Grolman (1843-1926) kunstschilder' in: *Utrechtse biografieën 1. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, 71-73.
- 3 Bedrijfsdocumentatie Anth. Grolman-Utrecht 1869, bibliotheek Universiteit van Amsterdam.
- 4 J.J. de Geer tot Oudegein, *De Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde, Balie van Utrecht* (Utrecht, Kemink en Zoon, 1871) XIII
- 5 HUA, Modern tekengezelschap naar gekleed model, na 1814 schilder- en tekenkundig genootschap Kunstliefde te Utrecht, inv.nr. 13, Verslag bestuursvergadering dd. 17 november 1900.
- 6 A. Graafhuis, 'De collectie Taets van Amerongen', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 46 (1973) aldaar 14.
- 7 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 27 mei 1898.

Agenda en berichten

Vereniging

Ledenenquête

Het bestuur is op het moment bezig met plannen voor de toekomst. Omdat de bestuursleden daarover uiteraard ook de mening van de leden willen horen, zal er in het najaar een grote ledenenquête uitgevoerd worden. Via deze pagina's en de website wordt u op de hoogte gehouden.

Voorjaarsledenvergadering

In de ledenvergadering van 28 juni jongstleden hebben twee bestuurswisselingen plaats gevonden: Monique Dirven verliet na 8,5 jaar inzet voor de vereniging het bestuur. Secretaris Nicolette Bartelink stelde zich na afloop van haar eerste termijn niet herkiesbaar. De ledenvergadering benoemde Karin van der Lee als haar opvolgster.

Kroniek en Jaarboek

De Archeologische Kroniek over 2004-2005 is recent gereed gekomen. Deze zal verspreid worden gelijk met het Jaarboek Oud-Utrecht 2007. De presentatie daarvan vindt plaats op zondag 25 november aanstaande bij Zalencentrum Trianon aan het Oudegracht. Nadere informatie treft u aan in het oktobernummer en op de website.

Historisch Café

Op vrijdag 14 september is het Historisch Café gewijd aan de oude bomen in de stad. De parken, de grachten, de singels en de Maliebaan worden steeds intensiever gebruikt bij evenementen en openbare recreatie. Dat is goed voor onze samenleving. Maar is het ook goed voor ons historisch groen? Wat kan de gemeente doen om het groen gezond te houden? De spreker is nog onbekend (zie de website). Op vrijdag 12 oktober (aan de vooravond van de Week van de Geschiede-

Nieuwe formule verenigingsnieuws

Zoals u ook in het vorige nummer heeft kunnen constateren, zijn de columns vanuit het bestuur (Van de bestuurstafel en Cultureel Erfgoed) komen te vervallen. Met ingang van dit nummer worden nieuwtjes vanuit het bestuur samen met berichten uit de vereniging en verslagen en foto's van activiteiten op deze twee pagina's gepresenteerd.

nis met als thema 'Wonen in Nederland') spreekt kunsthistorica Clémentine Diepen over 'Opdrachtgevers in het wonen door de eeuwen heen'. De plaats en de rol van opdrachtgevers, eigenaren, architecten, bouwmeesters is aan voortdurende verandering onderhevig. Daardoor veranderen onze smaak en ook het interieur van onze huizen.

Het historisch café vindt plaats in Het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Herhaling Aalmoezenierskamer

Op woensdag 12 september vindt voor de tweede keer een bezoek plaats aan de voormalige Aalmoezenierskamer, een complex uit 1674 dat sinds 1746 in bezit is van de Oud-Katholieke Parochie van Utrecht. Onder leiding van de beheerder, de heer Baarend, worden de regentenkamer, het mortuarium met de grafkelder en het schoollokaal van het voormalig weeshuis/bejaardenhuis bezocht. In de regentenkamer zijn beschilderde wandpanelen te zien van de hand van een van de weesjongens, de vroeg gestorven kunstschilder Jan Kobell.

Belangstellenden worden om 14.00 uur verwacht voor de deur van nr.16/17 aan de Mariahoek. Er is plaats voor 25 leden van de vereniging. (Wie op de wachtlijst staat gaat voor maar wordt verzocht wel even te bellen). Aanmelden kan op maandag 10 en dinsdag 11 september van 10.00 tot 12.00 uur bij mevr. P. Vlot-Werner: (030) 220 26 08 (niet per voicemail).

Kastelentocht

Op zaterdag 12 mei namen enkele tientallen leden deel aan het Groot Evenement dat de mogelijkheid bood verschillende kastelen in het Kromme Rijngebied te bezoeken.

Foto's: Hans Collard

Herstel

In de titel van het artikel over de schilder Willem van Leusden (Oud-Utrecht juni) staat als zijn geboortjaar 1866 vermeld. Dat moet zijn: 1886.

Andere organisaties

Kerkwandelingen

Tot en met 1 september organiseert het Gilde in het kader van de 25e editie Kerken Kijken verschillende (gratis) wandelingen langs kerken in de Utrechtse binnenstad. De wandelingen vinden plaats op de donderdagen 2, 16 en 30 augustus met mogelijk bezoek aan één van de kerken waar een gids een rondleiding met achtergrondinformatie kan geven. Vertrekpunt van alle wandelingen is de ingang van de Domkerk, Domplein.

Opgave en inlichtingen bij Gilde Utrecht, Lange Smeestraat 7 (maandag t/m vrijdag van 14.00 tot 16.00 uur), (030) 234 32 52 of via e-mail: post@gildeutrecht.nl. Los van de wandelingen zijn de twaalf deelnemende kerken te bezoeken van dinsdag t/m zaterdag tussen 12.00 en 17.00 uur. Zie het vorige nummer van Oud-Utrecht of www.kerkenkijken.nl. En los van de kerkenwandelingen organiseert het Gilde vele andere stadswandelingen. Zie voor een overzicht: www.gildeutrecht.nl.

Rondleidingen moderne architectuur

Ook in augustus en september organiseert Architectuurcentrum Aorta verschillende rondleidingen langs en in 20e- en 21e-eeuwse hoogtepunten van Utrechtse architectuur.

Op 3 augustus 15.00 uur vindt een rondleiding plaats in de nieuwe Universiteitsbibliotheek (toelichting in het Engels), op 26 augustus 14.00 uur een wandeling langs musea en gebouwen in het Museumkwartier, op 2 september 14.00 uur de themawandeling Rietveld en Tijdgenoten, op 7 september 15.00 uur Architectuur in De Uithof (toelichting in het Engels), op 14 september 15.00 uur een rondleiding door het Stadhuis en op 22 september 14.00 uur een Fietsexcursie door Leidsche Rijn. Zie voor beschrijvingen van de excursies: www.aorta.nu.

Opgeven voor de rondleidingen, waarvan de lengte varieert tussen de 1 en 2,5 uur - kan van tevoren bij de receptie van Aorta op woensdag t/m vrijdag tussen 12.00 en 17.00 uur en op zaterdag tussen 13.00 en 17.00 uur. Telefonisch: (030) 232 16 86, per e-mail: tours@aorta.nu. Kosten van deelname varieert per excursie, tussen de € 7,50 en € 9,50 met kortingen voor 65-plussers, U-kaarthouders, Aorta-donateurs en studenten.

September: Fortenmaand

Voor de 14e keer openen in september 2007 weer vele forten uit de Nieuwe Hollandse Waterlinie hun deuren. De Fortenmaand staat in het teken van 'Het Fort als Podium' met onder andere verschillende theatervoorstellingen. Verder zijn er speciaal tijdens de Nationale Fortenmaand rondleidingen, tentoonstellingen, wandelingen, begeleide

fietsroutes, excursies, kinderactiviteiten en nog veel meer. Meer informatie is te vinden op www.fortenmaand.nl en op www.hollandsewaterlinie.nl.

Utrecht-kalender 2008

Voor het jaar 2008 geven Het Utrechts Archief en Catch Projecten een kalender uit met foto's van Utrecht rond 1900 van de bekende fotograaf J.A. Moesman. Vanwege het grote formaat zijn de afzonderlijke foto's (44 x 55 cm) ook mooi om in te lijsten.

Op vertoon van (een kopie) van deze advertentie ontvangt u een speciale Oud-Utrecht korting op de Utrecht-kalender 2008. U betaalt - uitsluitend aan de receptie van Het Utrechts Archief aan de Alexander Numankade 199 - tot en met 28 september € 21,95. Vanaf 1 oktober betaalt u € 23,95. De kalender is ook te koop bij Catch aan de Domstraat in Utrecht.

COLOFON

TWEEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

80e jaargang nr 4 / augustus 2007 / ISSN 1380-7137

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

LOSSE NUMMERS prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Domplein 9.

DEADLINE AGENDA nummer 5/2007: 27 augustus

REDACTIE M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, N. Vugts

REDACTIEADRES Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

BIJDRAGEN Sturen aan de redactie. Aanlevering op floppy of via e-mail. Maximale omvang is 3.000 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom

VORMGEVING Jeroen Tirion [BNO], Utrecht

DRUK Rotosmeets Grafische Services

VERENIGING OUD-UTRECHT

VOORZITTER J.J. Degenaar

SECRETARIAAT C.A.M. van der Lee

p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: (030) 233 09 72 of (030) 231 38 35 / fax: (030) 231 78 96 / secretariaat@oud-utrecht.nl

LEDENADMINISTRATIE Postbank 575 520, Zoetermeer.

U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december.

CONTRIBUTIE €25,- per jaar (huisgenoot-lidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedrijven: €50,-).

BIJ WELKE NOTARIS VOELT U ZICH THUIS?

U kiest uw huis met uiterste zorg. Daar wilt u zich helemaal op uw gemak voelen. Alles moet bij u passen. De ligging, de uitstraling, de indeling en de mogelijkheden. En dan, na uitgebreid wikken en wegen, blijft er nog maar één keus over... De notaris! Niet zomaar een notaris, maar één waar de deur wijd voor u openstaat. Waar alles draait om persoonlijke aandacht en advies. Om zorgvuldigheid tot in het kleinste detail. Stap daarom gerust bij ons binnen. En voel u thuis.

Hermans Schuttevaer
notarissen

ALTIJD EEN OPEN HUIS.

Maliebaan 81, Utrecht, T. 030-233 66 99. www.hermans-schuttevaer.nl

data · paper · inspiration

Roto Smeets

De kracht in vellen offset!

Roto Smeets Grafiservices. Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn klanten. Of het nu gaat om vellen offset, pre-media, nabewerking, pre-distributie of distributie... Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht · T 030-282 28 22
Eindhoven · T 040-250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl

www.EraMakelaardijUtrecht.nl

ERA verkóópt huizen!

alting & partners

uitvaartonderneming

alting & partners

- zijn dag en nacht bereikbaar
- ook als u elders verzekerd bent
- maatwerk is onze kwaliteit

hiske alting • petra branderhorst • janne kok

www.altinguitvaart.nl

0645 363 200

alle ruimte, alle tijd

VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie***
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding***
- tevreden klanten bepalen ons succes***
- wij doen wat we zeggen***
- grote betrokkenheid bij klant en project***
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest***

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIS
Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Dom_{toren} Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank